

Českoslovenští židé – oběti gulagů a popravišť v Sovětském svazu

Mečislav Borák

In: *První pražský seminář. Dopady holocaustu na českou a slovenskou společnost ve druhé polovině 20. století*. Uspořádala H. Macháčová. Praha, Spolek akademiků – Židů v nakladatelství Varius 2008, s. 97-110. ISBN 80-902850-8-2.

Mohlo by se zdát, že téma mého příspěvku nijak nesouvisí s tématem semináře. Holocaust je spojen se zločiny německého nacismu a byl veden především motivy rasovými, zatímco genocidy způsobené sovětským totalitním režimem vycházely z motivů třídních a ideologických. Zrovna tak se i nacistické likvidační koncentrační tábory v mnohém lišily od sovětských gulagů. Domnívám se však, že reflexe těchto táborů vězni, kterým se z nich poštěstilo vrátit, stejně jako vězeňské syndromy ovlivňující i generace jejich potomků, jsou do značné míry podobné. Jinou souvislost lze vidět také v tom, že mnohé z obětí gulagů hledaly záchranu před nacismem a fašismem právě v Sovětském svazu a netušily, že se k nim sovětský totalitní systém zachová podobným způsobem.

Budu vycházet z výsledků nedávno ukončeného výzkumného projektu *Formy a rozsah perzekuce Čechů, československých občanů a obyvatel českých zemí v Sovětském svazu (1918-1956)*, který byl podporován Grantovou agenturou České republiky (pod reg. č. 409/04/0779). Historici ze Slezského zemského muzea v Opavě a z Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd ČR v Praze uskutečnili rozsáhlé studium v archivech Ruské federace, jehož výsledky byly nedávno publikovány (Borák, 2007a, 2007b, 2007c). Cílem projektu bylo zjistit formy, metody, celkový rozsah a vývoj perzekučních opatření, jež totalitní režim Sovětského svazu v letech 1918 – 1956 uplatňoval vůči československým občanům a dalším obyvatelům českých zemí včetně příslušníků českých menšin v zahraničí. Výzkum mj. prokázal, že ve většině zjištěných skupin obětí perzekuce lze najít i československé židy. A právě jejich osudů se týká tento příspěvek.

Osudy vězňů z transportu do Niska nad Sanem

Zcela konkrétní historickou vazbu mezi nacistickým holocaustem a sovětským gulagem lze najít v příběhu většiny vězňů z transportu do Niska nad Sanem, což byla vůbec první masová deportace evropských židů do koncentračního tábora, uskutečněná již v říjnu 1939. V táboře však tehdy zůstala jen sotva desetina z celkem asi pěti tisíc deportovaných, většinu z nich strážce SS zahaly pohraničním pásmem mezi Sanem a Bugem na území Sovětského svazu. Tam byli uprchlíci obvykle zatčeni a pro nedovolené překročení státní hranice odsouzeni k pobytu v gulagu, nebo byli později deportováni do vyhnanství. Týkalo se to i mnoha československých židů, zvláště z Ostravska a Těšínska. Zkusme si proto připomenout alespoň některá fakta o této neobvyklé události.

Kromě mnoha více či méně zjevných náznaků řešení „židovské otázky“ v Hitlerových vystoupeních v minulosti byl prvním zřetelným krokem v této věci Heydrichův spěšný dopis velitelům operačních skupin bezpečnostní policie a bezpečnostní služby, odeslaný tři týdny po válečném nástupu do Polska, 21. září 1939. Heydrich svým podřízeným sděloval, že Vůdce schválil plán na vysídlení židů z dobytých území. Prvním „přípravným opatřením“ k realizaci „konečného cíle“, který měl zůstat v tajnosti, mělo být urychlené soustředění židů do větších měst v blízkosti železničních tratí, což mělo usnadnit plánované deportace. Na poradě u Heydricha 27. září bylo potvrzeno, že židovské deportace budou směřovat na východ do „cizojazyčné župy“, jež byla záhy pojmenována Generálním gouvernementem. Ke konkretizaci místa pro vysídlení židů došlo hned poté, co byla 28. září 1939 podepsána v Moskvě smlouva o nové německo-sovětské hranici, která se posunula až k řece Bugu a uvolnila tak Německu prostor Lublinska. Alfred Rosenberg si na základě rozhovoru s Hitlerem 29. září zapsal do deníku, že „celé židovstvo“ bude soustředěno mezi Vislou a Bugem. Téhož dne se na poradě u Heydricha dohodlo, že kolem Lublina má být vytvořeno „říšské ghetto“ či „rezervace“ pro vysídlené židy. A stejného dne gauleiter Josef Wagner v Katovicích naléhal na vysídlení 60 tisíc židů z Horního Slezska. Armáda se k jeho návrhu stavěla rezervovaně, ale v té době již Hitler pověřil Himmlera přesídlením etnických Němců „z ruské sféry vlivu“ do nových německých provincií a odstraněním nepřátelských elementů z tohoto území, takže odsun židů dostaly na starost jednotky SS. Vzbudilo to nesouhlas ministra zemědělství Darrého, který měl o kolonizaci dobytých území své představy, ale Hitler ve sporu plně podpořil Himmlera. Ve své „mírové řeči“ 6.

října 1939 v Říšském sněmu se Hitler zmínil o „přesídlení národností“ a „uspořádání židovského problému“. K témuž dni se datuje nařízení šéfa gestapa Müllera o „prozatímním“ odsunutí 70 – 80 tisíc židů z katovického obvodu na východ, k nimž podle Eichmannova záznamu mohli být přibráni i židé z okolí Moravské Ostravy. Je to první dokument, který spojuje Ostravu s deportačními transporty. O zařazení vídeňských židů se zřejmě rozhodlo na poradě Heydricha s Hitlerem 7. října a téhož dne byl do Vídně vyslán Adolf Eichmann, aby připravil transporty. Na první schůzku do Ostravy přijel 9. října a přípravy transportů se rozběhly naplno i tady. Intenzivně probíhaly až do 17. října, kdy se v Ostravě chystal k odjezdu první transport. Shodou okolností se však téhož dne konala u Hitlera porada, která stanovila nový plán přesídlovacích akcí. Nešlo o zastavení deportací, pouze o změnu priorit. Při vysídlení židů a Poláků do Generálního gouvernementu měly dostat přednost nové říšské župy, Vartská a Západopruská, kam měli přijíždět etničtí Němci. Deportace židů z Říše, protektorátu i Rakouska byly dočasně zastaveny, mělo je nahradit vytváření městských ghatt, podporované Hitlerem. Ten dal ještě téhož dne šéfovi vrchního velení wehrmachtu Keitelovi směrnice o okupační strategii v Generálním gouvernementu, které zdůrazňovaly strategický vojenský význam tohoto „předpolí“ a předpokládaly budování „východního valu“, umožňujícího soustředění vojsk pro nástup k dalšímu tažení na východ. Oba důvody soustředování židů v oblasti Niska už vylučovaly, avšak dva již připravené transporty židů z Vídně, Katovic a Ostravy přece jen do Niska odjely; třetí transport nakonec zamířil do ghetta v Sosnovci (Borák, 1994).

Spory historiků se vedou především o místo Niska v plánu „konečného řešení židovské otázky“ a o úlohu Eichmanna při iniciování „Akce Nisko“. Většina historiků se shoduje v názoru, že ohledně židovských deportací „nebylo dopředu nic nebo skoro nic naplánováno“ (Roseman, 2003, s. 32), protože „za oficiální způsob řešení 'židovské otázky' se dosud stále považovala 'nucená emigrace'“ (Arendtová, 1995, s. 99). Válka toto řešení skoro znemožnila, nabídla však jinou možnost – odklidit židy na východ do oblastí, jež se nepovažovaly za součást Říše. Řada badatelů dokazuje, že záměry nacistů vůči židům neměly v té době ještě genocidní charakter (Krausnick&Wilhelm, 1981, s. 71, 107; Safrian, 1993, s. 71-72), že masová exterminace na počátku války postihovala zprvu více Poláky než židy (Gigilewicz, 2004, s. 55). Myšlenka na zřízení „židovského státu“ pod německou správou zaujala dokonce i židovské kruhy v zahraničí (Gigilewicz, 2004, s. 32, 100) a vytvářela zdání dobrých úmyslů, jež nacisté měli se židy ještě v roce 1940,

kdy opět ožily plány vysídlení židů na Madagaskar (Roseman, 2003, s. 34). Hájí se jimi u soudu i Eichmann, který prý už předchozí nucenou emigrací zachránil statisíce židů (Arendtová, 1995, s. 85, 105). Ještě na jaře roku 1941 se podle některých badatelů nacisté snažili nalézt území, kam by mohli evropské židy deportovat, což podle nich jasně podporuje „tezi o improvizaci a nedostatku jasného plánování“ (Roseman, 2003, s. 34). Válečný útok na SSSR pak již umožnil přímou fyzickou likvidaci židů. Podle odborníků na dějiny holocaustu se však Hitler „v zásadě rozhodl pro vyhlazení Židů“ už dříve, počátkem roku 1941, a ještě v lednu schválil Heydrich plán na novou funkci tábora v Osvětimi (Breitman, 2004, s. 168; Kershaw, 2004, s. 328). Někteří historici jsou však toho názoru, že již první deportace, jež měly z Niska utvořit „průchozí tábor“ pro další transporty, zapadaly do genocidních plánů nacistů stejně jako propagandistická zástěrka „židovské rezervace“, která tyto plány navenek jen kryla (Moser, 1985, s. 12-13; Kárný, 1995, s. 106-107). Ve skutečnosti šlo již tehdy o aplikaci metody „Vernichtung durch Aussiedlung“ (zničení vysídlením), neboť naprostá většina deportovaných byla vyhnáním zbavena možností další existence, když byla bez potravy a přístřeší ponechána napospas v nehostinném, ba nepřátelském prostředí.

Deportační akce postihla zhruba 5 tisíc židů z protektorátu, Vídně a hornoslezské průmyslové oblasti z okolí Katovic. Bylo již prokázáno, že v táboře nakonec zůstalo jen asi pět set vězňů, zatímco přes 4 tisíce vězňů byly strážemi SS vyhnány na východ k nové hranici Německé říše se Sovětským svazem. Tam byli vězni ponecháni svému osudu. Návrat do tábora či zpátky k domovu byl přísně zakázán, přesto se mnozí pokusili vrátit. Jiní se snažili uchytit v okolních městech a vesnicích, kde však byly mimořádně svízelné životní podmínky. Nejvíce vězňů proto nakonec přešlo do Sovětského svazu. Cestou byli přepadáni místními bandami a olupováni o zbytky cenností, po přechodu hranice byli mnozí uvězněni za její nelegální překročení. Značné množství utečenců ale žilo na sovětském území zprvu volně, zvláště ve Lvovské oblasti, a byli perzekvováni až v následujících deportačních akcích, kdy skončili ve vyhnanství a v gulazích.

Dochoval se jmenovitý seznam 1292 osob ze dvou protektorátních transportů vypravených z Ostravy (Borák, 1994, s. 199-211), v nichž byli převážně židé z Ostravska a Frýdecka; dalších nejméně 300 židů z české části Těšínska bylo zařazeno do transportů vypravených z Katovic. Do Niska tedy odjelo nejméně 1 500 československých židů. Po zrušení tábora na jaře roku 1940 se podle nacistické evidence do protektorátu vrátilo 319 židů, ale podle dobových seznamů ostravské židovské obce jich bylo celkem asi 450,

protože další žili ve vesnicích mimo tábor či utekli domů na vlastní pěst. Několik desítek židů zůstalo na bývalém polském území v okolí Lublinu a byli zlikvidováni nacisty. Do SSSR tak odešla zhruba necelá tisícovka bývalých československých židů (Borák, 1995, s. 100-105). Jen nemnozí z nich se dokázali vyhnout perzekučním akcím, jež se v SSSR vzápětí proti běžencům rozpoutaly a dosáhly mimořádných rozměrů, zvláště v západních nově získaných oblastech SSSR. Vezmeme-li v úvahu, že do československého vojska se přihlásilo přes 300 židů z transportů do Niska, kteří až na výjimky všichni prošli gulagy či vyhnanstvím, mohl být celkový počet obětí tohoto druhu perzekuce zhruba dvojnásobný. Protože mezi deportovanými židy bylo též hodně starších osob, ovlivnilo to jistě i zvýšenou úmrtnost vězňů, neboť životní podmínky v táborech byly právě na počátku války mimořádně drsné.

Máme o tom řadu svědectví, především z okruhu vězňů propuštěných na základě amnestie do tvořícího se čs. vojska. Bratři Falterovi z Orlové-Lazů si našli zprvu práci na Donbase, ale nakonec byli deportováni do Uzbekistánu. Otec a syn Grossovi z Ostravy-Vítkovic byli přiděleni na práci ve Lvově, s deportací z června 1940 se dostali do Sverdlovské oblasti. Tři bratři Tomanovi z Ostravy-Zábřehu byli ze Lvova deportováni do Apchaševa v Tomské oblasti, kde pracovali v lese a nejstarší z nich tam zemřel. Kurt Markovič z Příbora se dostal do Stanislavova a protože odmítl sovětské občanství, byl deportován na Sibiř do Teguldetu, kam s ním odjelo 60 Čechoslováků. V táboře Sojma za Tobolskem se ocitla celá rodina Presserových z Českého Těšína – otec, jeho dva synové, dcera s manželem a sestřenice s manželem. Otec a dva synové Grünovi z Třince káceli stromy v oblasti Tomska. Viktor Fisch během transportu uprchl, ale uvědomil si včas beznadějnost útěku a vrátil se, takže nakonec pracoval v lese poblíž Archangelska, zatímco jeho otec zemřel na pracích v Uzbekistánu. Evžen Rosický z Ostravy pracoval na Donbase, ale dostal se také do Uzbekistánu, stejně jako bratři Zolarovi z Ostravy, kteří zatajili svůj židovský původ a měli tak usnadněn styk s úřady. Gustav Maier byl křivě obviněn a poslán na 5 let do gulagu, podobně jako Edvin Šafář z Ostravy na 3 roky za svůj „nelegální“ útěk z Niska do SSSR. Doktor Marek Neuer z Brna byl hned po přechodu hranice obviněn ze špionáže a mučen tak dlouho, až podepsal obvinění. Ve věznicích v Gomelu čekal na soud, ale rozhodnutí mimosoudní „trojky“ NKVD znělo na 3 roky gulagu na poloostrově Kola. Vilém Überreich z Ostravy strávil ve věznicích celý rok po překročení hranice, než dostal výrok na 5 let gulagu v Archangelské oblasti. Setkal se tam s Ostravany Hansem Spitzem, který byl strážným svévolně zastřelen, se Zikmundem

Immerglückem a také s mnoha židy z Podkarpatské Rusi. Arie Alter byl v táboře Abchaševo na Sibiři, kde vyčerpáním z těžké práce zemřel Ostravan Grosser. Podle Hynka Strompfa z Orlové, který se dostal do tábora Vanšozero u finských hranic, byli při evakuaci tábora za finsko-sovětské války zastřeleni strážemi Storch a Munk z Orlové (Medailonky statečných, 1998; Borák, 1994, s. 125-136).

Vězni se z táborů dostali až po napadení Sovětského svazu Německem, na základě amnestie v souvislosti se vznikem československé vojenské jednotky v SSSR. Přes tři sta židů z transportu do Niska nad Sanem, kteří byli z gulagů propuštěni do československého vojska, prošlo krvavými boji východní fronty a návratu domů se dožilo jen 123 z nich. Rakouští vězni z transportu do Niska takovou možnost neměli, takže se z gulagů nemohli dostat; také proto se po válce vrátilo údajně jen 22 z původních asi 1 500 židů, kteří z Vídně do Niska vyjeli. Sovětské úřady však někdy odmítaly z táborů propustit i československé vězně, např. Gustav Meier byl z gulagu propuštěn až po Fierlingerově intervenci v Moskvě, Jindřichu Moškovičovi byl trest gulagu na Vorkutě, odpykaný v roce 1943, bez vysvětlení prodloužen do konce války. Ve vzdálenějších táborech se vězni o amnestii dověděli až se značným zpožděním či dokonce se o ní nedověděli vůbec, např. Berger z Frýdku byl údajně propuštěn až dávno po válce a vrátil se domů až po třiceti letech. Bratři Presserovi museli z tábora uprchnout, aby se mohli přihlásit k odvodu, protože jim tvrdili, že se na ně amnestie nevztahuje; jejich otec byl jako zdravotně nezpůsobilý služby v armádě poslán zpátky do tábora a teprve za rok se ho podařilo vyreklamovat. Po příchodu do Buzuluku však na prožité útrapy zemřel, stejně jako otec Arnošta Ruska z Ostravy. Podle svědectví zdravotníků bylo až 70 % přijíždějících vězňů propuštěných z gulagů v tak špatném stavu, že šli rovnou do nemocnice. Prvním v Buzuluku zemřelým vězněm byl Kulka z Ostravy (Borák, 2003, s. 94).

Je zajímavé, že ještě v prvních letech po válce se u nás o pobytech židů v sovětských táborech mohlo otevřeně mluvit. *Věstník židovské náboženské obce v Praze* ve svém 1. čísle z roku 1947 uváděl, že „přestárlí“ uprchlíci z Niska zemřeli na sovětském území Haliče a Volyně většinou ještě před příchodem Němců. V prosinci 1939 byla prý jedna pracovní skupina odeslána na Donbas, ale většina československých židů byla deportována do pracovních táborů v oblasti jaroslavské, rybinské, archangelské, uralské aj. Hned po změně režimu v roce 1948 se takové informace začaly utajovat, a čtyřicet let totality způsobilo, že dodnes nejsou veřejnosti běžně známé.

Uprchlíci před nacismem a fašismem

Zatímco vězni gestapa z transportu do Niska nad Sanem se do Sovětského svazu dostali nedobrovolně přičiněním nacistů, mnozí jiní emigranti právě tam spatřovali útočiště před hrozbou německého nacismu či maďarského fašismu. Do SSSR utíkaly tisíce běženců strádajících okupací nebo odhodlaných proti ní bojovat, v důvěře v budoucí změnu sovětského postoje vůči Německu. Výsada legálního odchodu a hlavně legálního přijetí v SSSR však platila jen pro omezený okruh vyvolených. Moskevské ústředí KSČ v dohodě se sovětskými orgány určovalo, koho k emigraci přijmout, ani stovkám ohrožených komunistů se však této možnosti nedostalo. Naprostá většina ostatních československých občanů rozhodnutých k odchodu do SSSR se musela odhodlat k ilegálnímu přechodu státních hranic, mnohdy několikerých. Sotva kdo z nich tušil, že právě tato okolnost jejich životy na řadu let zásadně změní, a některé ukončí. Ve vypjaté atmosféře podezírání a odhalování skutečných i smyšlených nepřátel, tak dobře známé z nedávné sovětské reality, a v obavách z možného ohrožení země, se Sovětský svaz bránil hromadnému příchodu uprchlíků z okolních zemí. Za ilegální přechod hranice SSSR úřady běžně ukládaly sazbu několika let gulagu (obvykle 3 či 5 let), většinou bez ohledu na důvody příchodu.

V literatuře se uvádí, že do SSSR odešlo několik tisíc Čechů a Slováků, mezi nimi i četní českoslovenští židé, a že mnozí z nich skončili v sovětské internaci či v táborech (Richter, 1997, s. 44; Svoboda, 1992, s. 236). Odhadnout jejich počet je obtížné, neboť ani dílčí statistiky neexistují. Máme k dispozici jen některé vzpomínky, především od příslušníků československého vojska v SSSR, kteří se z táborů díky amnestii včas zachránili, a pokud přežili válku a skoro půl století další totality, mohli vydat svá svědectví. Mnohé rodiny se přes desítky let usilovného pátrání dodnes nedozvěděly, jak, kdy a kde jejich blízcí zahynuli. Za všechny lze jmenovat třeba židovského studenta Mikuláše Végha z Košic (bratra moderátora tohoto semináře prof. Ludevíta Végha), který se v říjnu 1939 rozhodl odejít do Sovětského svazu a zmizel beze stop (Végh, 2007).

Největší část československé emigrace do SSSR však v této době netvořili Češi a Slováci, uprchlíci z protektorátu a ze Slovenska, ale běženci z Podkarpatské Rusi. Údaje o jejich počtu se v literatuře liší. Obvykle se odhaduje na „tisíce bývalých občanů ČSR, kteří utíkali do SSSR před povoláním do maďarské armády s cílem zapojit se do boje za

osvobození Československa“ a skončili „v pověstných sovětských táborech“ (Němeček & Nováčková & Šťoviček & Tejchman, 1998, s. 10), nebo rovnou na „tisíce Rusínů, kteří prchali před horthyovci do SSSR“ (Vaculík, 1995, s. 9), kde je čekal tragický osud, protože část z nich zahynula v GULAGu. Přímý svědek a pamětník Vasil Jovbak (1999, s. 20) hovoří o desetitísících Zakarpatských Ukrajinců. Na ukrajinské prameny se odvolává Peter Švorc (1999, s. 102), který uvádí, že z Podkarpatské Rusi odešlo do SSSR 5–6 tisíc lidí, ovšem jen v letech 1939–1940, a dodává, že většina z nich šla rovnou do gulagů. V pamětech Ludvíka Svobody (1992, s. 236) se uvádí, že do Sovětského svazu uprchlo „asi 15 000“ osob z Podkarpatské Rusi a Slovenska. Často se cituje odhad, že v táborech bylo vězněno „20 tisíc čs. občanů z Podkarpatské Rusi“, který byl získán z výpovědí propuštěných Rusínů o jejich pobytu v celkem 29 gulazích a o kamarádech, které tam zanechali, jak při jejich vstupu do čs. jednotky z příkazu Heliodora Píky zaznamenával poručík A. Patrus (Němeček & Nováčková & Šťoviček & Tejchman, 1998, s. 416). Skupina vojáků ve složení npor. Kostovič, npor. Pavlík a ppor. Elovič odhadovala, že z Podkarpatské Rusi odešlo do SSSR na 30 tisíc osob (Richter, 1997, s. 48; Jovbak, 2001, s. 222).

Dosáhnout propuštění Podkarpatorusů z gulagů a pracovních kolonií bylo velmi složitým problémem, který se vlekl rok a půl. Právě období let 1941–1942 bylo v historii GULAGu jedno z nejhorších, co se týče zvýšené úmrtnosti vězňů. Ta začala růst na podzim roku 1941 a v lednu 1942 už umíralo v řadě ITL měsíčně v průměru přes 13 % vězňů, jen za jediný rok 1942 zemřelo v táborech a koloniích 25 % z průměrného ročního počtu vězňů (Smirnov, 1998, s. 47-48).

Už před tím, než byla v Londýně 18. 7. 1941 podepsána čs.-sovětská úmluva povolující výstavbu československého vojska na území SSSR, předložil 29. června 1941 plukovník Píka lidovému komisaři státní bezpečnosti Berijovi návrh, v němž jmenoval i Podkarpatorusy: „... ihned soustředit všechny emigranty, příslušníky Čs. republiky (tj. Čechy, Slováky a Podkarpatorusy) nacházející se t.č. na území SSSR do jednoho nebo více táborů – nezapomenout na ty, kteří jsou t.č. v zajištění, dále všechny Čechy, Slováky a Podkarpatorusy, kteří trvale nebo přechodně žijí v SSSR, zvl. na západní Ukrajině a jsou čs. státními občany, dále ostatní Čechy, Slováky a Podkarpatorusy, kteří jsou státními občany SSSR a dobrovolně se do čs. jednotek organizovaných v SSSR přihlásí.“ (Richter, 1997, s. 43). Nikdo přesně nevěděl, kolik Karpatorusů je v táborech, proto Píka zavedl evidenci a posílal pak do konkrétních táborů žádosti a intervence za propuštění vězňů.

V prosinci 1941 hlásil Píka do Londýna optimistickou zprávu, že se mu podařilo dojednat osvobození čs. příslušníků internovaných pro ilegální přechod maďarsko-sovětských hranic, přičemž muži od 18 do 52 let budou posláni do Buzuluku k jednotce, a ostatní budou moci svobodně pracovat, ale budou soustředěni v jedné oblasti u Taškentu. Teprve v lednu 1942 Státní výbor obrany SSSR schválil amnestii pro internované a vězněné československé příslušníky (s výjimkou odsouzených za vyzvědačství proti SSSR, což uzavíralo cestu ke svobodě mnoha vězňům) (Richter, 1997, s. 44-45). Nadále však úřady odmítaly propouštět Čechy a Slováky se sovětským občanstvím stejně jako Podkarpatorusy, které označovaly za maďarské občany, příslušníky nepřátelského státu. V květnu 1942 požádal velitel čs. jednotky Svoboda o pomoc při „urychlení přísunu Podkarpatorusů“ členy Národního shromáždění ČSR, kteří navštívili jednotku (Dokumenty, 1982. s. 257). V srpnu 1942 oznamoval Píka do Londýna, že situace Rusínů je stále stejná a že dosud ani jeden z internovaných nebyl propuštěn k jednotce. Naznačoval, že za to může Fierlingerova liknavost k jejich osudu. Fierlinger Londýn ujišťoval, že se o věc řádně stará. Uváděl, že v internaci je dosud asi 15 tisíc občanů z Podkarpatské Rusi, ale že jde o nespolehlivé zprávy, a dodával: „V některém táboře jsou poměry dobré, v některém jiném samozřejmě horší.“ (Němeček & Nováčková & Šťovíček & Tejchman, 1998, s. 360, 392). Jan Masaryk v září 1942 sděloval, že generálu Ingrovi prý Sověti slíbili brzké vyřízení otázky Podkarpatorusů, aby je ušetřili útrap další zimy v internaci. Až v prosinci 1942 to potvrdila oficiální nota. Sovětské orgány zároveň sdělily, že počet všech Karpatorusů k uvolnění z táborů nepřevyší tři tisíce (Němeček & Nováčková & Šťovíček & Tejchman, 1998, s. 395, 416). Koncem prosince 1942 a v lednu začali přijíždět Rusíni z táborů a vězení k jednotce.

Uvádí se (Jovbak, 2001, s. 222, 229), že k čs. vojenské jednotce do Buzuluku nakonec skutečně přijely tři tisíce z gulagů propuštěných čs. občanů z Podkarpatské Rusi. Generál Karel Borský (Pavlič, 2000, s. 5) zmiňoval 2 200 z gulagů propuštěných Podkarpatorusů odvedených k čs. jednotce v roce 1943, podle Petera Švorce (1999, s. 102) bylo v roce 1942 v čs. jednotce 940 podkarpatských Rusů a Ukrajinců, ale neuvádí, kolik z nich přišlo z gulagů. Utečenci z Podkarpatské Rusi byli zařazováni též do Sovětské armády, především ke 24. nebo 16. armádě, v nichž byly trestní oddíly určené pro první střet s nepřítelem. Pokud vezmeme v úvahu, že zdaleka ne všichni Rusíni byli při amnestii propuštěni, že zdaleka ne všichni propuštěni byli uznáni schopnými vojenské služby, a že Rusíni tvořili naprostou většinu oněch asi 10 tisíc z gulagů

propuštěných čs. vězňů, o nichž se zmínil ruský badatel GULAGu Zemskov (1991, s. 25), a pokud zohledníme onu mimořádně vysokou úmrtnost vězňů GULAGu v letech 1941-1942 (přičemž mnozí z Podkarpatorusů byli vězněni už v roce 1939 a ještě v roce 1943), pak nám onen „armádní“ odhad 20 tisíc vězněných čs. občanů z Podkarpatské Rusi nemusí připadat příliš nadsazený.

Po rozdělení sfér zájmů ve střední a východní Evropě mezi Stalinem a Hitlerem došlo na válečné rozbití Polska a přiřčení jeho východních oblastí k SSSR. České menšiny a československých občanů se dotklo zvláště připojení Volyně a východní Haliče, a také připojení rumunské Bukoviny a Besarábie, k němuž došlo o něco později. Na anektovaném území byl okamžitě zaveden sovětský režim, který během necelých dvou let, do německého útoku na Sovětský svaz, stačil uskutečnit všechny zásadní reformy známé ze SSSR, včetně perzekučních akcí. Češi zde žili především v západní Volyni, kde jich bylo asi 30 tisíc, a na rozdíl od svých českých sousedů ze sovětské východní Volyně měli většinou československé pasy, protože po rozpadu Rakousko-Uherska měli možnost optovat pro ČSR, kterou využili. Čeští usedlíci byli poškozeni zrušením soukromého vlastnictví půdy, násilnou kolektivizací zemědělství a státním terorem, který měl zastrašit obyvatelstvo a potlačit projevy odporu. Za nebezpečné nepřátele režimu byli pokládáni zvláště bývalí důstojníci, policisté a četníci, statkáři, továrníci, úředníci, představitelé inteligence. Postiženi i byli českoslovenští občané, mezi nimi i židé, kteří se náhodou ocitli na zabraném území, jako např. Marie Fridigerová a její muž, který byl v Polsku za obchodem. Oba byli zatčeni a už v říjnu 1939 deportováni do různých táborů v Rusku. Od té doby byl její muž neznámý, ona byla odvezena do Tjumeňské oblasti a za pokus o útěk byla odsouzena na 5 let gulagu ve Vorkutě (Borák, 2003, s. 86).

Na východních územích Polska došlo k několika rozsáhlým deportačním akcím, jež postihly na 320 tisíc obyvatel, především Poláků, ale též Židů, Ukrajinců, Bělorusů, Němců a dalších národností, mezi nimi i Čechů (Ciesielski & Materski & Paczkowski, 2000, s. 16). V deportaci z dubna 1940 byly přesídleny ze západní Ukrajiny a Běloruska do Kazachstánu rovněž asi 2 tisíce Čechů. V červnu 1940 byli deportováni především běženci, kteří sem přišli z Němci obsazené části Polska, což se dotklo také židovských uprchlíků z ČSR. Např. Leonid Morgenstern z Brna pobýval v Tarnopolské oblasti a byl vyvezen do Sevvostlagu na Magadanu, kde už v prosinci 1941 zemřel (Borák, 2003, s. 87). Rodina člena obecní rady v Ostravě-Michálkovicích Evžena Lanzera, která po

okupaci ČSR odjela do Lvova, byla vysídlena do Parina na práci v lesích. Prosbu o pomoc adresovaná Kominterně uváděla, že se jedná patrně o omyl, protože Češi prý měli ve Lvově azyl úředně povolen (Borák, 2003, s. 87). V květnu a červnu 1941 postihly deportace další kontrarevoluční „živly“ a jejich rodiny, mnozí čeští usedlíci byli jako kulaci vyvezeni do Novosibiřské oblasti, Altajského a Krasnojarského kraje a Kazachstánu (Vaculík, 1998, s. 99).

Pamětníci z Podkarpatské Rusi, zvláště bojovníci čs. vojska v SSSR, právem kritizují, že se u nás úmyslně zamlčoval mimořádný podíl Podkarpatorusů na vzniku a bojové činnosti tohoto vojska. Podle některých názorů se to nezměnilo ani dnes, kdy se prý stalo jakousi módou připomínat nikoliv bojové zásluhy Rusínů, ale jenom jejich utrpení „v sovětských stalinských gulazích“ (Jovbak, 2001, s. 224, 273, 286). Přitom právě ono utrpení v gulazích bylo za komunistického režimu hlavní politickou příčinou mlčení. Podkarpatsští Rusíni, Zakarpatsští Ukrajinci či prostě jen Ukrajinci, jak se dnes stále častěji píše, však podle některých výpočtů (Jovbak, 2001, s. 229) tvořili např. přes 50 % stavu 1. čs. samostatného polního praporu v SSSR ve známé bitvě u Sokolova.

Značnou část perzekvovaných československých emigrantů a uprchlíků však tvořili také židé, jak ukázal již příklad obětí transportu do Niska nad Sanem. Byli jako českoslovenští občané propuštěni z gulagů už o mnoho měsíců dříve než Podkarpatorusové, takže zpočátku (až do odjezdu 1. polního praporu na frontu) tvořili právě oni podle výpočtů E. Kulky (1990, s. 145-146) až 70 % tehdejšího stavu československé vojenské jednotky. Podobně jako Podkarpatorusové se i Židé ve statistikách nakonec rozplynuli mezi Čechoslováky, když kromě přísného zákazu jakékoliv připomínky gulagů tu navíc vcházela do hry ještě antisemitismus (Kulka, 1990, s. 12-13, 220-221). Kulka uvádí (1990, s. 65, 106), že do SSSR se nakonec různými cestami dostalo přes 5 tisíc židovských uprchlíků z Československa, jen ve Lvově a okolí jich mělo být víc než 3 tisíce. Do táborů NKVD byly údajně deportovány nejméně 4 tisíce československých židů, a nejméně 1 500 jich tam zahynulo. Tyto odhady obětí jsou zřejmě poněkud nadsazené, nicméně výrazný podíl československých židů na vznikající vojenské jednotce v SSSR je nesporným faktem.

Předválečné oběti gulagů a poprav

I když většina obětí perzekuce v SSSR z řad československých židů patřila až k pomnichovským uprchlíkům před nacismem a fašismem, židé nechyběli ani mezi předválečnou československou emigrací. První zprávy o politických represích nového sovětského systému v Rusku, jejichž oběťmi se stali Češi a osoby původem z Československa, přinášeli repatrianti už od počátku dvacátých let, a objevovaly se i v hlášeních diplomatů, v nichž se seznamy takto postižených osob záhy staly pravidelnou rubrikou. Zprvu je šlo jen obtížně odlišit od obětí kruté občanské války, ale s upevňováním komunistického režimu byl politický charakter represí nařizovaných a prováděných tímto režimem stále zřetelnější. K prvním postiženým patřili starousedlíci, kteří odešli do Ruska za prací ještě za cara a díky svým schopnostem tu získali takové postavení, že je nový režim mohl považovat za třídní nepřátele. Do stejné situace se záhy dostali i početní rolníci v českých osadách na Ukrajině a v Rusku, kteří byli kvůli dobrým výsledkům hospodaření označeni za kulaky. Také bývalí váleční zajatci a zvláště českoslovenští legionáři, kteří se nevrátili do vlasti a založili si rodiny v Sovětském svazu, byli vystaveni represím. Ty potkaly i emigranty ze dvacátých a třicátých let, specialisty přicházející na pomoc sovětskému průmyslu, členy družstev a výrobních komun, a nakonec i politické pracovníky Kominterny. K největšímu vyostření politických represí došlo na konci třicátých let, kdy na základě vykonstruovaných obvinění ze špionáže či protisovětských postojů docházelo k masovému zatýkání cizinců a příslušníků „cizích“ národností, vzápětí zastřelených či odvezených do gulagů. Zprávy o tom se k nám většinou už nedostaly, zmínky o represích tehdy mizí i z diplomatických hlášení. Utajování represí trvalo přes půl století, takže se u nás o těchto obětech takřka neví.

Dosavadním výzkumem se podařilo jmenovitě určit téměř 500 popravených Čechů a československých občanů, kteří byli v nedávných rehabilitacích uznáni za oběti nezákonných represí (Borák, 2007b, s. 207-218). Nejméně 360 z nich bylo popraveno v období tzv. velkého teroru v letech 1937 – 1938. Jsou mezi nimi i četní českoslovenští židé. Např. na největším moskevském popravišti obětí politických represí v Butovu, kde je pohřbeno na dvacet tisíc lidí, leží Jindřich Šapiro, inženýr ze závodu Dynamo v Moskvě, zatčený 2. září 1937 za údajnou špionáž a kontrarevoluční činnost, který byl rozhodnutím Komise NKVD a Prokurátora SSSR 4. prosince 1937 zastřelen. V jiném

hromadném hrobě je pohřben Mojžíš Titiner z moskevského závodu Sojuztransprojekt, označený za člena teroristické skupiny, údajně vybudované rezidentem české rozvědky. Měl podávat zprávy o výstavbě moskevského metra a chystat atentáty na vedoucí činitele strany a státu; 7. dubna 1938 byl zastřelen. Na druhém největším pohřebišti v Moskvě, kterému se říká Komunarka, leží mezi téměř 7 tisíci oběťmi např. inženýr Abram Frischer, zástupce náčelníka technického oddělení závodu Moskabel. Jeho žena Helena, rozená Gallasová, pocházela z rodiny známého židovského továrníka z Prostějova, a byla prý i první láskou básníka Jiřího Wolkra. Její otec později zahynul v Terezíně, a válku nepřežil nikdo z rodiny. Pověstný kritický román Jiřího Weila *Moskva – hranice*, v němž vylíčil dusnou a zdeformovanou atmosféru života v sovětské společnosti před válkou, vycházel zčásti z životních zkušeností manželů Frischerových (Weil, 1991, s. 10; Kryl, 2005). I když pak v románu vystupovali pod jiným jménem, sovětská bezpečnost jejich totožnost brzy odhalila a pomstila se jim. Abram Frischer byl 16. ledna 1938 popraven pro špionáž, jeho žena byla pro pomlouvání sovětského režimu a obvyklou špionáž poslána na 10 let do gulagu. Pracovala na stavbě železniční tratě Kotlas-Vorkuta a Severopečorské dráhy, po propuštění žila nuceně v Oděské oblasti až do své rehabilitace v roce 1957. Na pohřebišti v Komunarce leží též Vladimír Goldberger z Jeltavy, vojenský komisař 49. pěchotního vlaku 30. armády, zastřelený pro špionáž a agitaci 21. června 1942.

Ruské archivy skrývají mnoho podobně tragických příběhů. Ještě více je těch, které se týkají pobytu v gulagu. Například Eduard Figer z Tvrdošína, který jako specialista přijel do SSSR a působil jako zástupce vedoucího slévárny Stalinových autozávodů, byl pro podezření ze špionáže byl v roce 1938 odsouzen na 8 let gulagu; ze stejného důvodu byl souzen podruhé v roce 1949 a „na věčné časy“ vysídlen do Norilsku. Jan Weigel z Moravské Ostravy vyučoval na hornickém institutu v Doněcku, po svém zatčení v červnu 1940 byl odsouzen k 8 letům pobytu v gulagu. Tam skončili také překladatel ze španělštiny Evžen Vigdorovič z Levoče, který žil v Doněcké oblasti, stejně jako Karel Weiner z Liberce, kuchař jídelny na šachtě č. 17 v Doněcku, a mnoho dalších československých židů.

Zjišťování jmen obětí politických represí je v podmínkách postsovětské společnosti stále dosti obtížné, neboť povolení přístupu k archivním zdrojům podléhá mnoha nenadálým proměnám, ne vždy dostatečně zohledňujícím potřeby badatelů.

Zjištění životních osudů konkrétních obětí však zůstává jedinou možností, jak verifikovat nepřesné statistické odhady, a především, jak náležitě uctít památku obětí. To je nepochybně dostatečný důvod k tomu, aby výzkum tohoto druhu dále pokračoval.

- Arendtová, H. (1995). *Eichmann v Jeruzalémě. Zpráva o banalitě zla*. Praha: Mladá fronta.
- Borák, M. (1994). *Transport do tmy: První deportace evropských Židů*. Ostrava: a. s. Moravskoslezský den.
- Borák, M. (1995). Příprava a průběh niských transportů. In *Nisko 1939/1994. Akce Nisko v historii „konečného řešení židovské otázky“* (s. 100-105). Ostrava: Filozofická fakulta Ostravské univerzity.
- Borák, M. (2003). *České stopy v Gulagu. Z výzkumu perzekuce Čechů a občanů ČSR v Sovětském svazu*. Opava: Slezské zemské muzeum.
- Borák, M. (Ed.). (2007a). *Výzkum perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918-1956)*. Opava: Slezské zemské muzeum.
- Borák, M. (Ed.) (2007b). *Perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918-1956)*. (Část I.). *Vězni a popravení*. Opava: Slezské zemské muzeum a Slezská univerzita Opava.
- Borák, M. (Ed.) (2007c). *Perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918-1956)*. (Část II.). *Zajatci a internovaní*. Opava: Slezské zemské muzeum a Slezská univerzita Opava.
- Breitman, R. (2004). *Architekt „konečného řešení“: Himmler a vyvraždění evropských Židů*. Praha: Argo.
- Ciesielski, S. & Materski, W. & Paczkowski, A. (2000). *Represje sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich*. Warszawa: Karta.
- Dokumenty a materiály k dějinám československo-sovětských vztahů*. (1982). (Díl 4., sv. 1.). Praha: Academia.
- Gigilewicz, E. (2004). *Lublinland – państwo żydowskie w planach III Rzeszy*. Radom: Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne.
- Jovbak, J. (1999). *Pravda o 1. čs. Samostatné tankové brigádě v SSSR*. (Kniha 1.). Kroměříž: vl. n.
- Jovbak, J. (2001). *Podkarpatská Rusj - Zakarpatská Ukrajina. Krátce o historii*. Kroměříž: vl. n.

- Kárný, M. (1995). Tábor Nisko a plán „říšského ghetta“. In *Nisko 1939/1994. Akce Nisko v historii „konečného řešení židovské otázky“* (s. 106-117). Ostrava: Filozofická fakulta Ostravské univerzity.
- Kershaw, I. (2004). *Hitler. 1936-1945: Nemesis*. Praha: Argo.
- Krausnick, H., & Wilhelm, H.-H. (1981). *Die Truppe des Weltanschauungskrieges. Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD, 1938-1942*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt.
- Kryl, M. (2005). Jiří Weil – intelektuál mezi Východem a Západem. *Slovanský přehled*, 2, 301-308.
- Kulka, E. (1990). *Židé v československé Svobodově armádě*. Praha: Naše vojsko.
- Medailonky statečných*. (1998). Praha: Ministerstvo obrany České republiky.
- Moser, J. (1985). Nisko: The First Experiment in Deportation. *Simon Wiesenthal Center Annual*, 2, 1-30.
- Němeček, J. & Nováčková, H. & Šťovíček, I. & Tejchman, M. (1998). (Díl 1.). *Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939-1945*. Praha: Státní ústřední archiv.
- Richter, K. (1997). *Podkarpátští Rusíni v boji za svobodu*. Praha: Společnost přátel Podkarpatské Rusi.
- Roseman, M. (2003). *Setkání ve vile u jezera. Konference ve Wannsee a „konečné řešení židovské otázky“*. Praha: Dokořán.
- Safrian, H. (1993). *Die Eichmann-Männer*. Wien-Zürich: Europa.
- Smirnov, M. B. (Ed.). (1998). *Sistema ispravitel'no-trudovykh lagerej v SSSR 1923-1960. Spravočnik*. Moskva: Zveňja.
- Svoboda, L. (1992). *Cestami života*. (Díl II.). Praha: Prospektrum.
- Švorc, P. (1999). *Zakliata krajina. Podkarpatská Rus 1918-1946*. Prešov: Universum.
- Vaculík, J. (1995). *Hledali svou vlast*. Praha: Společnost přátel Podkarpatské Rusi.
- Vaculík, J. (1998). *Dějiny volyňských Čechů*. (Díl II.). Praha: Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel.
- Végh, L. (2007). *Slunce a mraky 20. století*. Praha: Spolek akademiků Židů.
- Weil, J. (1991). *Moskva – hranice*. (2. vyd.). Praha: Mladá fronta.
- Zemskov, V. N. GULAG: istoriko-sociologičeskij aspekt. *Sociologičeskije issledovanija*, 6, 10-27.

Shrnutí

Židé – oběti gulagů a popravišť v Sovětském svazu

Mečislav Borák

Příspěvek si všímá dosud jen velmi málo známých osudů československých židů, kteří se stali oběťmi totalitního režimu v Sovětském svazu. Byli mezi nimi uprchlíci z českých zemí, kteří v Sovětském svazu hledali záchranu před německým nacismem, a pro nedovolený přechod státní hranice byli odsouzeni na pět let pobytu v sovětských koncentračních táborech – gulazích. Jen některé z nich později zachránila před smrtí možnost vstupu do československého vojska. Podobný osud měli též židé z Podkarpatské Rusi, hledající v Sovětském svazu záchranu před maďarským fašismem. V sovětských gulazích a ve vyhnanství na Sibiři skončila i většina z asi 1 500 židů z Ostravska a Těšínska, deportovaných nacisty do koncentračního tábora v Nisku nad Sanem už v říjnu 1939. Židé tvořili významnou část československé emigrace do SSSR už v před válkou. Mnozí z nich patřili k příslušníkům inteligence a stali se oběťmi genocidních akcí sovětského režimu, zaměřených na likvidaci údajných třídních či politických nepřátel a cizích živlů. Jak doložil nedávný výzkum obětí perzekuce československých občanů v bývalém SSSR, lze četné československé židy najít zvláště mezi popravenými v době tzv. velkého teroru v letech 1937-1938. Pátrání po jménech a životních osudech obětí této perzekuce, kterou s oběťmi holocaustu spojuje řada podobných znaků, bude dále pokračovat.

Resume

Czechoslovak Jews – gulags and execution victims in the Soviet Union

Mečislav Borák

The entry takes notice of yet very little known fate of the Czechoslovak Jews who fell victim to the Soviet totalitarian regime. Among them there were refugees from the Czech Lands seeking rescue in the Soviet Union from the German Nazism. They were arrested for an unlawful crossing the border and sentenced to five years in the Soviet concentration camps – gulags. Only some of them were later given chance to join Czechoslovak army and escape certain death. Jews from Carpathian Ruthenia shared similar fate. They came to the Soviet Union to rescue themselves from the Hungarian Nazism. Most of about 1500 Jews from the Ostravian and Tesin Silesia region, who had been exiled to the concentration camp in Nisko upon San in November 1939, were also sent to Gulags or were deportated to Siberia. Jews had already formed a considerable part of the Czech emigration into the Soviet Union before war. Many of them were members of the Czech intelligentsia and fell victim to genocidal activities of the Soviet regime. Such activities were aimed at liquidating alleged class and political enemies and other subversive elements. The recent research into the problem of Czechoslovak citizens persecution in the former Soviet Union showed that numerous Czechoslovak Jews could be found among the executed during so called “Great terror” in 1937-1938. The search for the names and fortunes of the persecution victims, who share many similarities with the Holocaust victims, will continue.